

УДК 81'373.49

Шакирова М.Р.

Жалал-Абад мамлекеттик университети

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ АВТОУНАА АТТАРЫНА (МАРКАЛАРЫНА)
БАЙЛАНЫШКАН НЕОЛОГИЗМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ**

Бул макалада кыргыз тилинде автоунаа аттарына байланышкан неологизмдердин колдонулушу тууралуу сөз болду. Неологизмдердин тилге кирип келүү шарттары тилчи-окумуштуулардын ар түрдүү ой-пикирлери менен талданды. Бүгүнкү күндө кебибизде (оозеки жана жазуу) автоунаа аттарына байланышкан ЛЕКСУС RX 300, СУБАРУ Трибека В9, ТОЙОТА Ленд круизер 100, МЕРСЕДЕС S 350, МЕРСЕДЕС E 5.5 AMG, МЕРСЕДЕС S 500, БМВ 530, БМВ-740 Long, ХОНДА CR-V, МАЗДА-6, МАЗДА-323 ж.б.у.с. неологизмдерди колдонуу бир топ кыйынчылыктарды жаратып жаткандыгы мисалдар менен далилденди.

Мурун таптакыр колдонулбаган, бирок илимдин, техниканын өнүгүшүнө байланыштуу сөздүк курамга кирген жаңы сөздөр же сөз айкаштары неологизм болору белгилүү. Бүгүнкү күндө кыргыз тилине четтен кирип келген жаңы сөздөрдүн өтө көптүгүн байкоого болот. Илимге байланышкан *тезаурус, денотат, прагматика, стилистикалык боёк, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк, бакалавр, коннотация, эксклюзивдүү, синтаксемалар, лингвостилистика, синонимия, менталитет, катафора, лексема ж.б.*, мекемелерге, окуу жайларына, илим-билимге, ишканага байланышкан *офис, кафедра, департамент, бакалавр, магистратура, болондук процесс, кредиттик саат, AVN программасы, колледж ж.б.* коомдук-саясий турмушка байланышкан *пиар, тандем, инаугурация, импичмент, тандем, хипик, хаос, коалиция, делимитация, демаркация*, кесипке байланышкан *менеджер, офис-мейкер, стилист, оранжировщик, продюссер, маркетинг, референт, брокер ж.б.*, өнөр жай, айыл чарбага жана техникага байланышкан *модем, пенциум-4, ноутбук, флеш карта, сим карта, планшет, наушник, айфон, вай-фай, андроид, фейсбук, ватсап, агент, микроволновка, автоунаага (транспортко, автомобилге) байланышкан автосалон, Тойота, Хонда, Лексус, БМВ, Мицубиси, Ниссан, Мерседес, Рейндж ровер, Кадиллак, Матиз, Портер, Хундай ж.б.* (ушундай жазганыбыз жеңилерээк деп ойлодук) терминдери турмуш-тиричиликтин тиешелүү тармактарында кеңири колдонулуп жатат.

Чындыгында, неологизмдер тилге адамдын өнүгүшүнүн натыйжасында илимий билимдин, техниканын, жаңы түшүнүктөрдүн пайда болушунда аларды атоодо пайда болгон жаңы сөз, же жаңы сөз тизмектери деп аталгандыгы белгилүү. Жаңы сөздөрдүн жаралышы, колдонулушу, өзгөчөлүктөрү тууралуу көптөгөн окумуштуулар өз пикирлерин билдирип келишкен. Орус окумуштуулары Н.М.Петрашевскийден тартып, Н.М.Яновский, О.С.Ахманова, Г.И.Миськевич, Л.К.Челцова, В.В.Лопатин, А.Г.Лыков, Т.А.Соловьева, Н.М.Шанский, А.В.Страмной, Р.А.Будагов ж.б. бир топ баалуу ойлорду айтышкан. Окумуштуулардын түрдүү көз караштарынан улам, бүгүнкү күнгө чейин неологизм түшүнүгү боюнча бирдиктүү пикирдин жок экендигине ынанабыз. Кыргыз тилчи-окумуштууларынын ичинен профессор Ж.Мамытов неологизмдерди атайын иликтөөгө алып, аларды тилдин тарыхы менен кошо карап: “Неологизмдер тилдин ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы белгилүү тарыхый мезгилден ажыратылып каралууга тийиш эмес”, - деген оюн билдирет [6]. Окумуштуунун жолун жолдоп, ишин улантып, кыргыз тилиндеги 1980-жылдардан кийинки неологизмдерге терең талдоо жүргүзүп, атайын диссертациялык ишин жазган тилчи А.А.Анапияеванын эмгегин баса белгилеп кетүүбүз керек. Басма сөз материалдарындагы неологизмдерди ар тараптан иликтөөгө алып, классификациялап, абдан көп мисалдарды берип, неологизмдер тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилүү тарыхый окуялар менен чектелген белгилүү бир мезгилинде пайда болгон адабий тилдеги жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз тизмектери жана жаңы

маанилер болуп саналарын тактап берет [2].

Жогорудагы бир топ эмгектерди карап олтуруп, бүгүнкү күндө кыргыз тилине автоунаага байланышкан неологизмдердин келип кириши, колдонулушу, жазылышы тууралуу сөз боло электигин байкадык. Анткени акыркы учурларда тилибизде абдан көп колдонулуп жаткан жаңы сөздөрдүн басымдуусу автоунаага байланышкан жаңы сөздөр, алардын аттары десек да болот. “Неологизмдер – жалпы элдик тилдин колдонууга кире элек, тилди алып жүрүүчүлөр тарабынан жаңылыгы сезилген, жаңы нерселерди, кубулуштарды атоо үчүн коомдук муктаждыктан келип чыккан жаңы лексикалык түзүлүш”, - деп айткан Н.М.Шанскийдин, “Илим, техниканын өнүгүшүнүн натыйжасында аларды атоо үчүн пайда болгон жаңы сөз же маани неологизмдер болот”, - деп белгилеген Н.З.Котелованын, кыргыз тилчи-окумуштуулары Ж.Мамытовдун, А.Сапарбаевдин, Э.Абдулдаевдин ж.б. пикирлерине таянып, кыргыз тилинде колдонулуп жаткан автоунаа аттары, аларга байланышкан айрым сөз же сөз тизмектерин неологизмдер боло алат деп эсептейбиз.

Албетте, “Адам санынан автоунаанын саны көп мамлекет” деп таанылган өлкөбүздүн келечеги өнүккөн өлкөлөрдүн экономикасынан көз каранды болуп тургандыгы аянычтуу көрүнүш. Чет өлкөлөрдүн илимий табылгаларын колдонуу менен аны атаган жаңы сөздү өзүбүз биле бербеген абалда тилибизде колдонуп келе жатабыз. Тилдик өзгөчөлүктөрүбүзгө карабастан, чет тилдерден, орус тилинен келип кирген сөздөрдү, кыйналганыбызга карабастан айтууга мажбурбуз. Ал эми Франция, АКШ, Япония сыяктуу өлкөлөрдө неологизмдерди, кеп маданияты маселелерин, тилди стандартташтыруу, маалымат кызматын көрсөтүүчү илим изилдөө борборлору жогорку деңгээлде иш алып барат. Алыс эмес коңшу Өзбекстанды карай турган болсок, алар чет өлкөлөрдөн келип жаткан жаңы сөздөрдү дароо эле колдонуудан алыс. Атайын иш алып барган тил комиссиялары неологизмдерди өзбек тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүн болушунча пайдаланып, өзбек тилине которуп, иргеп, колдонууга өткөрүп жатышат. Албетте, машина заводдору иштеп жаткан бул мамлекетте сырттан келген автоунаалар биздикиндей санда эмес. Күнүнө миңге жакын автоунаа кирип жаткан мамлекетибиздин тилчилерине бул автоунаалардын аттарын которуп берип же башкача атап бергенге атайын шарттар каралган эмес. Мунун натыйжасында тилибизге жат, айтууга кыйын болгон чет сөздөрүн айтууга мажбур болуп жатабыз. Мисалы, *Тойота (Toyota)*, *Хонда (Honda)*, *Лексус (Lexus)*, *БМВ (BMW)*, *Мицубиси (Mitsubishi)*, *Ниссан (Nissan)*, *Мерседес (Mercedes)*, *Хундай (Hyundai)*, *Форд (Ford)*, *Субару (Subaru)* ж.б. Бул мисалдар мындай сөздөрдүн бир чети гана.

Башкы көйгөйлөрдүн бири катары аларды туура жазуу маселесин коймокчубуз. Буга чейин автоунаага байланышкан сөздөр аз санда болуп, көбүнчө жалпы ат катары *машина*, *автобус*, *ж.б.у.с.*, аталыштарын (маркаларын) *Жигули*, *Москвич*, *УАЗ*, *Запорожец*, *Нива деп* ж.б. ушул сыяктуу жазылганы, айтылганы оңоюраак болгон. Учурда оозеки кебибизде чет өлкөлөрдөн келген автоунаалардын аталыштарын (маркаларын) тынымсыз колдонуп жаткандыгыбызга байланыштуу, алардын жазылышына да өзгөчө көңүл буруу маанилүү маселелерден болуп чыга келди. Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин соңку редакциясынын 9-пунктунун (дефис менен жазуу эрежелери) 89-параграфынын 2-бөлүмүндө “Төмөнкүдөй кыскартуулар же толук айтылган сөздөр менен цифралардын арасына дефис коюлат: ТУ-154, Мерседес-600, Ауди-100” ж.б. мисалдар келтирилет. Көрүнүп тургандай, автоунаа аттарынын жазылышы жөнүндө сөз да жок, сөз дефис белгисинин коюлушу тууралуу болуп жатат (башка пункттарда да автоунаа аттарынын жазылышы тууралуу берилген эмес).

Орус орфографиясынын негизинде (1953) бекитилген кыргыз орфографиясын өз-өзүндөй (орус орфографиясындагыдай) колдонуп жатканыбыз менен, орус орфографиясында мындай сөздөрдүн ортосуна дефис белгиси коюлбай, автоунаанын

негизги аталышы баш тамгалар менен жазылгандыгын көрөбүз: *ЛЕКСУС RX 300, СУБАРУ Трибека V9, ТОЙОТА Ленд круизер 100, ФОЛЬКСВАГЕН LT 35, МЕРСЕДЕС S 350, МЕРСЕДЕС E 5.5 AMG, МЕРСЕДЕС S 500, БМВ 530 ж.б.* [АВТОгид, № 9 (933) 11.03.2015.]. Автоунаанын негизги аталышынын бардык тамгалары баш тамгалар менен жазылгандыгы, арасында англисче тамгалар менен жазылган *RX, B, S, E, LT, AMG* сыяктуу бөлүкчөлөрү жазууда бир топ татаалдыкты: убакыттын көп талап кылынгандыгы, алфавиттин ар түрдүүлүгү, дефис коюш керекпи же жокпу ж.б. жаратып жатат. Ошол эле учурда, айрым автоунаа аттарында дефис белгиси коюлуп жазылгандары да бар: *БМВ-525, БМВ-530, БМВ-740 Long, ХОНДА CR-V, МАЗДА-6, МАЗДА-323* [АВТОгид, № 9 (933) 11.03.2015.]. Мындан сырткары, орусча-кыргызча газета беттеринде, интернет булактарында автоунаалардын аталыштары чет тилдеринде эле берилип калгандары да арбын: *Toyota Highlander, Toyota Camry, Toyota Land Cruiser 200, Corolla, Nissan, Kia, Lada, Volkswagen, Infiniti, Acura* ж.б. Бул - албетте, учурда популярдуу аталып, элди тейлеп жаткан газета-журналдардагы мисалдар. Дал ушул массалык маалымат каражаттары өлкөбүздө болуп жаткан коомдук өзгөрүүлөрдөн, дүйнөдөгү илим менен техниканын өсүп жаткандыгынан кабар берүү менен бирге элдин сабаттуулугуна (сүйлөө, жазуу, ой жүгүртүү ж.б.) түздөн-түз таасирин тийгизбей койбойт. Газета-журналдар, телеберүүлөр мурдатан эле элди туура, сабаттуу (же тескерисинче) жазууга үйрөтүп келген булактардан болуп саналарын эске алсак, жогорудагы башаламандык элибиздин сабаттуулугуна кедергисин тийгизип жаткандыгынан күмөн жок. Дагы бир кызыктуу факт, кебибизде автоунааларга байланышкан *тачка, красавчик же красавица, бумер* сыяктуу жаргондордун колдонулушу. Кай бир кездерде өз автоунааларын нукура кыргызча *Сүлүк кара, Карагер, Аккула, Сарала, Акжолтой* ж.б.у.с. деп атап алышкан учурлар да арбын. Кыскасы, автоунаа аталышын айтпаган адам жокко эсе. Эми ушул аталыштарды кантип жазып жатат, туура жазып жатабы же катабы аны текшерген, бир ой айткан инсан жок (айтайын десе, кабыл алынган, калыпка салынган эреже жок). Натыйжада, бул жагынан кайсы бир деңгээлде, текши сабатсыздык өкүм сүрүп жатат десек да жаңылышпаган болор элек.

Автоунаага байланышкан неологизмдердин кыргыз тилине каптап кириши автоунааны өз керектөөлөрүнө чектен аша колдонуп жаткан элдин аң-сезимине, кызыгуусуна, түшүнүктөрүнө түздөн-түз байланыштуу. Бүгүнкү күндө автоунаа ышкыбоздору четтен саналып (аял, эркек дебей), автоунаа аттары, автоунаага тиешелүү сөздөр, терминдер алардын кебинде чектелбей колдонулуп жаткандыгы тилибизде улам жаңы сөздөрдүн келип киришине себеп болуп жатат. Ырас, тилибиздин сөздүк корунун толукталышына автоунаа аттарынын, ага байланышкан жаңы сөздөрдүн салымы бардыр. Бирок чектен сырткары, эч кандай иргелбей, которулбай (которууга да мүмкүн эмес) колдонулган мындай жаңы сөздөр кыргыз лексикасына, төл сөздөрүбүздүн колдонулушуна, кайсы бир деңгээлде, терс таасирин тийгизбей койбойт. Муну менен, бөтөн сөздөрдү кабыл алууда адабий тилибиздеги негизги принциптердин бири болгон эне тилибиздин ички мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылбай калгандыгын, пайдалана албай жаткандыгыбызды айткыбыз келет.

Бүгүнкү күндө автоунаасыз өз турмушун элестете да албаган кыргыздардын төл лексикасынын абалы эмне болот деген көйгөй ар бир тилчи-окумуштууну ойлондурбай койбосо керек деген ойдо маселени оң жагына чечүүгө, тиешелүү чара колдонууга, бирдиктүү аракеттенүүгө чакырык таштайт элек.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, Орфоэпия, Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. - Бишкек: Кыргызстан, 1988. – 256-б.
2. Анапияева А.А. Кыргыз тилиндеги 1980-жылдардан кийинки неологизмдер (басма сөз

материалдары боюнча) илим. канд. окум. дараж. алуу үч. жаз. дисс. –Каракол, 2013.

3. “АВТОгид” газетасы, № 9 (933) 11.03.2015.
4. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. - М., 1958. – 81 б.
5. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов. - Л., 1978. – 84 б.
6. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тилиндеги неологизмдер. (Лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы). - Фрунзе: Мектеп, 1966. – 63 б.
7. Миськевич Г.И. К вопросу о принятии нормой новых слов (неологизмы: луноход, стыковка, приводниться, прилуниться). - М., 1977. – 218 б.
8. Шанский Н.А. Лексические и фразеологические кальки в русском языке. - М., 1995.